

607'de (1210) ağabeyi Ebû Bekir'in yerine İldenizli tahtına geçen Özbek bir süre gulâm asıllı kumandanı Mengli ile mücadele etmek zorunda kaldı. Nihayet Ab-bâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh ve Alamut hâkimi III. Hasan'ın gönderdiği kuvvetlerin yardımıyla Mengli'yi bertaraf etti. 614'te (1217) müttefiki Fars Atabegi Sa'd b. Zengî ile birlikte İsfahan'a hâkim oldu. Hârizmşâh Alâeddin Muhammed b. Tekiş'in Cibâl'e kadar gelip olaylara müdahale etmesi üzerine mağlûp olan Özbek, Hemedan'dan Azerbaycan'a çekildi. Daha sonra taraflar arasında antlaşma sağlandı, Hârizmşâhlar'a tâbi olmak şartıyla Azerbaycan ve Arrân, Özbek'in idaresine bırakıldı. 617 (1220) ve 618 (1221) yıllarındaki Moğol saldırılarından fidye vererek kurtulan Özbek üçüncü defa Moğol tehdidinde mâruz kalınca Nahcivan'a çekildi ve ailesini Hoy şehrine gönderdi. 619'da (1222) Kıpçaklar, Arrân'da karışıklıklar çıkarıp Beylekân'ı tahrip ettiler. Özbek, 620 (1223) yılında Celâleddin Hârizmşâh'ın kardeşi Gi-yâseddin Pîrşâh'ın Azerbaycan'a doğru harekete geçtiğini öğrenince kız kardeşini Gi-yâseddin ile evlendirerek bu saldırıları önlemeye çalıştı. 621'de (1224) Rey'de Moğollar karşısında tutunamayan Hârizmli askerler Özbek'e sığındılar. Başta onlara iyi davranan Özbek, Moğollar'dan çekindiği için Hârizmliler'i onlara teslim etti. 622'de (1225) Azerbaycan'a saldıran Gürcüler bir boğazda pusuya düşürülerek imha edildi. Bunun intikamını almaya hazırlanan Gürcüler Celâleddin Hârizmşâh'ın yaklaşması üzerine Özbek ile ittifak yapmak zorunda kaldılar. Özbek, Celâleddin'in ilerlediğini görünce Tebriz'in idaresini karısı Melike Hatun'a (Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un kızı) bırakarak Gence'ye çekildi. Celâleddin Tebriz'i işgal etti (17 Receb 622 / 25 Temmuz 1225) ve -bazı rivayetlere göre kocasından boş düştüğünü var sayarak Melike Hatun ile evlendi. Bu arada Gence'yi de kaybeden Özbek kısa bir süre sonra Nahcivan'a bağlı Alıncak Kalesi'nde üzüntüden öldü (Nesefî, s. 118-119). Kaynaklarda içki ve eğlenceye düşkün, ülkesini korumaktan âciz, kabiliyetsiz bir atabeg olarak tanıtılan Özbek, Tebriz'de büyük paralar harcayarak bir köşk yaptırmış, edip, şair ve sanatkarları himaye etmiştir. II. Kızılarslan (Hâmûş) adlı oğlu, Celâleddin Hârizmşâh'ın onayı ile tahta çıkarılmışsa da Özbek'in ölümüyle İldenizliler hânedanı fiilen sona ermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), II, 357-362, 364-365, 369-370; *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîye* (Lugal), s. 121, 138; Yâkût, *Mu'cemü'l-bül-*

dân (Cündî), I, 190; II, 15; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Ahmed Ağırakça - Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, XII, 253-257, 262-263, 272-274, 332-334, 336-341, 371, 385; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddin Mengüberti* (nşr. O. Houdas), Paris 1891, s. 17, 76, 114, 118-119, 129, 130, 154, 162, 168, 186, 243; Atâ Melik el-Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1999, s. 272, 312, 330, 352, 561; Müstevfî, *Târih-i Güzide* (Nevâî), s. 493; Hüseyin Akyarî, *Azerbaycan Atabegleri (İldeniz Oğulları) 1146-1225* (doktora tezi, 1966), İÜ Ed.Fak.; A. Hartmann, *an-Nâsir li-Dîn Allâh: 1180-1225*, Berlin-New York 1975, s. 17-80; Aydın Tanerî, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, tür.yer.; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşâhlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 137-141, 147, 181, 199-204, 217; Osman Turan, *Türkiye Selçukluların Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 106, 107; Erdoğan Mercil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, VIII, 105-110; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, IV, 876-877; V. Minorsky, "Özbek", *IA*, IX, 488-490; C. E. Bosworth, "İldenizids or Eldigizids", *IE²* (Ing.), III, 1112; a.m.f., "Özbek b. Muhammed Pahlawan", a.e., VIII, 234-235; Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DiA*, XXII, 83-84.

AHMET TAŞAĞİL

ÖZBEK HAN

(ö. 740/1340)

Altın Orda hükümdarı
(1313-1340).

Altın Orda Hanı Tokta'nın kardeşi Tuğrulca'nın (Toğrıca) oğludur. Tokta Han'ın ölümü üzerine han oldu. Tahta çıkışı Tokta Han'ın vefatının ardından baş gösteren karışıklıklar sonucu gerçekleşti. Bazı kaynaklara göre Tokta Han, Sayın Han sülâlesi mensuplarını atalığı Bacır-Tok Buka'nın telkiniyle öldürmüştü ve oğlu İl Basar'ı tek veliaht olarak bırakmıştı. İl Basar'ın ölümüyle Sayın Han sülâlesinin sona ermesi tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bu duruma üzülen Tokta Han'ın yanına gelen öldürttüğü kardeşi Tuğrulca'nın hanımı Gelin Bayalun (Beylün), Tuğrulca'nın katledilmesi sırasında hamile olduğunu, doğan oğluna Özbek adını verdiğini ve onu ölümünden kurtarabilmek için Kabartay ülkesinde yakını İnal Bey'in yanına gönderdiğini söylemişti. Bunun üzerine Tokta Han emirlerinden Kıyat Astay ve Secut Alatay beyleri, şehzadeyi getirmek için görevlendirmiş, ancak beyler Özbek'i alıp döndükleri esnada Tokta Han vefat etmişti. Bu durumdan faydalanan Atalık Bacır-Tok Buka kendisini han ilân etmiş, ancak Kıyat Astay ve Secut Alatay bir hile ile onu öldürerek Özbek'i Altın Orda hanı yapmışlardı (Abdül-gaffar Kırımî, s. 32-33; Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, vr. 27^b-

28^b). Buna karşılık Kâşânî küçük farklılıklarla bu rivayete benzeyen, fakat Bacır-Tok Buka yerine o sırada hayatta imiş gibi Tokta Han'ın oğlu Tökel Buka'ya ait bir hikâye nakleder (*Târih-i Olcaytu*, vr. 188^a). Kaynaklarda Tokta Han'ın ölümü 712 (1312) veya 713 (1313) olarak verilmektedir, adına basılan son para ise 713 (1313) tarihini taşımaktadır (Markof, s. 444). Diğer bir rivayete göre Tokta Han öldüğü sırada üç oğlundan Tökel Buka hayatta idi. Özbek Han bu şehzadeyi bertaraf ederek tahta çıkabilmişti. O sırada Hârizm ülkesine hâkim olan Cuci Han'ın oğlu Togay Timur neslinden Kutluğ Timur, Özbek Han'a ve yanındaki emirlere yardımcı olmuş, onun Altın Orda tahtına çıkmasını temin etmişti (Abdullah b. Ali Kâşânî, vr. 188^a-189^a; Tiesenhausen [Aynî], s. 371). Bu noktada İran ve Arap kaynaklarına nisbetle Ötemiş Hacı ile Abdül-gaffar Kırımî'nin verdiği bilgilerin daha doğru olabileceği söylenebilir. Özbek Han'ın 713'te (1313) Kırım'da basılmış paralarının bulunması tahta çıkış tarihinin bu yıla tekabül ettiğini gösterir. Bazı kaynaklarda tahta çıktığı esnada otuz, yerli kaynaklarda ise on üç yaşında olduğu belirtilir. Babasının katledildiği 1291'den az sonra doğduğu düşünülürse hükümdar olduğunda yaşının yirmi üç civarında olduğu kabul edilebilir.

Özbek Han tahta oturduktan sonra kendisine suikast tertibinde bulunanları birer birer ortadan kaldırdı. Bunlardan yalnız Babaç maiyetiyle birlikte İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han'ın yanına sığınabildi. Özbek Han, Kutluğ Timur'un telkiniyle, İlhanlılar'la sürüp gelmekte olan savaş haline son verebilmek için bir dostluk heyetini Olcaytu Han'a gönderdi. Altın Orda elçileri, 25 Muharrem 714'te (11 Mayıs 1314) Sultâniye şehrinde İlhanlı hükümdarı tarafından karşılandı (Abdullah b. Ali Kâşânî, vr. 199^{a-b}). Ancak 715'te (1315) İlhanlılar'a sığınmış olan Babaç'ın, maiyetindeki kuvvetlerle Hârizm hâkimi Kutlug Timur'a karşı baskın seferi yapması bu dostluğa son verdi. Kutluğ Timur yenilgiye uğrayarak çekilmeye mecbur oldu (a.g.e., vr. 207^{a-b}). Bunun üzerine Özbek Han, emirlerinden Akboğa Kıyat başkanlığında bir elçi heyetini Olcaytu Han'a gönderdi ve Babaç'ın cezalandırılmasını isteyerek tehditte bulundu. Aradaki ilişkileri yeniden düzeltmek isteyen Olcaytu Han, Babaç'ı getirtip elçilerin huzurunda öldürttü (a.g.e., vr. 210^a-212^b).

Özbek Han ayrıca Memlükler'le de iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Nüveyrî ve Mufaddal'ın rivayetlerine göre 16 Zilhicce 713'-

te (3 Nisan 1314) o zamana kadar görülmedik derecede muhteşem bir Altın Orda elçilik heyeti Kahire'ye gitti. 174 kişiden meydana gelen ve kıymetli hediyeler götüren heyet büyük itibar gördü. Buna karşılık Mısır Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nâsır da Emir Alâeddin Aydoğdu başkanlığında bir heyeti Özbek Han'a yollayıp evlenmek üzere hânedandan bir prensese tâlip oldu. Bu elçilik heyeti dönerken Altın Orda elçilik heyeti de onlarla birlikte Ramazan 715'te (Aralık 1315) Kahire'ye gitti. Ramazan 717'de (Kasım 1317) Kahire'ye gelen Özbek Han'ın elçileri evlilik için ağır şartlar öne sürdüler. Bir müddet sonra Özbek Han bu şartlardan vazgeçerek hânedandan Tolun-Bige Hatun'u, o sırada Saray şehrine gelmiş olan el-Melikü'n-Nâsır'ın yeni elçisi Emir Seyfeddin Otacı'nın dönüşü sırasında pek çok hanımın da bulunduğu kalabalık bir heyetle Mısır'a gönderdi ve nikâh merasimi 6 Rebîülâhîr 720'de (16 Mayıs 1320) gerçekleştirildi (Tiesenhausen [Nüveyrî], s. 287, 298, 300, 302, 304, 306; [el-Mufaddal], s. 344-346).

Altın Orda hükümdarları, Özbek Han'a kadar Berke Han (1256-1266) dışında müslüman olmamıştı. Özbek Han da hükümdar olduğu sırada henüz İslâmiyet'i kabul etmemişti. Hatta 1315 yılında kız kardeşi Kõnçek Hatun'u Moskova Knezi Yuri Daniloviç'le evlendirmiş, Kõnçek Hatun bu münasebetle vâftiz edilerek Agatha adını almıştı. Özbek Han muhtemelen 720'de (1320) İslâmiyet'i kabul ederek Muhammed adını aldı. Nitekim Uluğ Bey de Özbek Han'ın saltanatının sekizinci yılında müslüman olduktan sonra bütün Deşt-i Kıpçak'ı İslâm'a soktuğunu belirtir (*Şeceretü'l-Etrâk*, vr. 122^b-123^b). Özbek Han'ın bu tarihten sonraki paralarında Muhammed adının varlığı verilen bu bilgiyi teyit eder. Ötemiş Hacı ve Abdülgaffar Kırımî'nin rivayetlerine göre Özbek Han'ı İslâm'a davet eden dört velî Hârizm ve Buhara taraflarından gelen Mecdüddin Şîrvânî, Baba Tökles (Şeyh Necîbüddin), Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan Gürgânî'dir (Abdülgaffar Kırımî, s. 35-36; Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, vr. 32^a-34^a). Uluğ Bey ise Özbek Han'a İslâmiyet'i telkin eden kişinin Seyyid Ata adlı bir zat olduğunu yazar (*Şeceretü'l-Etrâk*, vr. 122^b-123^b). İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han'ın 716'da (1316) vefatından sonra iki devlet arasında barış durumu ortadan kalktı. 718'de (1318) ordusu ile Derbend'i geçen Özbek Han, Kür ırmağı boyunca Emir Çoban idaresindeki orduyla çarpıştıysa da netice alamayarak geri döndü (Hâfiz-ı Ebrû, s. 84-86; Ebû Bekir el-Kutbî el-Âharî, s. 52).

719'da (1319) Bizans ile münasebetlerin bozulması yüzünden Altın Orda birlikleri Edirne'ye kadar Bizans arazisini yağmaladı. Ertesi yıl Tuğluk Togan, Taytak ve Taş Buka'nın idaresinde Altın Orda kuvvetleri bütün Trakya'yı altüst ederek Bizans'ı dehşet içinde bıraktı. Yağma kırk gün devam etti. İmparator II. Andronikos nihayet birçok fedakârlık karşılığında barış yaparak bu ordunun geri dönmesini sağladı (Howorth, II/1, s. 158-159). 1323'te "büyük prens" unvanlı Gedimin'in ülkesi Litvanya istilâ edildi. Aynı yıl Özbek Han'ın anesi Gelin Bayalun vefat etti (Hammer, s. 292-293; Howorth, II/1, s. 157-158). 727'de (1327) Tver şehrinde Özbek Han'ın yeğenlerinden ve Şiban Han neslinden Çolkan maiyetiyle birlikte katledildi. Bunun üzerine Özbek Han, Yuri Daniloviç'ten sonra Moskova knezi olan kardeşi İvan Daniloviç'i çağırarak onu büyük knez ilân etti. Ayrıca Suzdal Knezi Aleksandr Vasiloviç'i 50.000 kişilik kuvvetle takviye edip Tver knezi üzerine gönderdi. Tver knezi Novgorod'a, oradan da Gedimin'in yanına kaçtı. Özbek Han'ın büyük knez ilân ettiği İvan Daniloviç daha sonra Moskova Rusyası'nın kurucusu olacaktır (Howorth, II/1, s. 161-162; Vernadsky, s. 201-203).

Özbek Han tahta çıktığı zaman Cuci ulusunun doğu bölümü olan Gök Orda'da Orda İçen neslinden Sasi Buka hüküm sürmekteydi. Kısa bir müddet sonra oğlu İrzen Han, Özbek Han'ın yarlığı ile babasının yerine tayin edildi. Otrar, Sabran, Sığnak, Cend ve Barçkend gibi Sirideryâ şehirlerinde camiler, mescidler yaptırarak hayır işleriyle meşgul olan İrzen Han'ın (Muînüddîn-i Natanzî, s. 88) vefatının ardından Gök Orda tahtına çıkan oğlu Mübârek Hoca, istiklâl âlâmeti olmak üzere Gök Orda'nın merkezi Sığnak şehrinde kendi adına 728 (1328) ve 729 (1329) tarihinde gümüş paralar darbettirmişti (Markof, s. 528). Mübârek Hoca'nın istiklâl hareketini Özbek Han şiddetle bastırdı ve isyan hareketini destekledikleri gerekçesiyle Gök Orda hânedanına son verdi. Suçlu "sol kol" oğlanlarını emirlerinden Kıyat Astay'a "koşun" olarak bıraktı ve asalet haklarını alarak onları "kara kişi" mesabesine indirdi (Abdülgaffar Kırımî, s. 35; Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, vr. 31^b). Böylece Cuci ulusunda mevcut iki bölümlü yapı (Ak Orda [sağ kol] Gök Orda [sol kol]) Gök Orda'nın yok olmasıyla bozulmuş oldu. Doğudaki sol kol doğrudan merkeze bağlandı. 733 (1333) yılında Özbek Han'ın Kırım'da oturan sağ kol emiri İsâ Bey'in yeğenleri Kutluğ Timur ve Hacı Bey, Podolya üzerine akın yaptı; fakat Litvanya

Büyük Prensi Gedimin ve oğlu Olgerd onları durdurdu. Aynı yılın ağustos ayında Kutluğ Timur, Özbek Han adına Venedik elçilik heyetiyle Kuban ırmağı boyunca bir antlaşma imzaladı. Tana ırmağının Azak'a yakın bölümünde pazar yeri olarak kullanılacak arazi imtiyazına karşılık % 3 nisbetinde vergi ödenmesi, Venedik gemilerinin yelken sayısına göre vergi tahsili her iki tarafın temsilcileri tarafından kabul edildi (Hammer, s. 298; Howorth, II/1, s. 163).

1333'te Kırım'ın Kerç Limanı'na çıkarak Altın Orda Devleti sınırlarına giren İbn Battûta bu sırada Özbek Han'ı dünyadaki en büyük yedi hükümdardan biri diye nitelendirir. Onun cuma günleri namazdan sonra altından yapılmış, zümrüt ve kıymetli taşlarla süslü, zemin ve ayakları halis gümüşten olan tahtına oturarak kabul merasimi yaptığını, bu merasim süresince ulu hatunu Taytuğlu'nun sağ tarafında, ikinci hatunu Kebek'in onun alt tarafında, üçüncü hatunu Bayalun'un solunda, dördüncü hatunu Ordacı'nın onun aşağısında yer aldığını, tahtın alt tarafında sağda büyük oğlu Tinbeg, solda ikinci oğlu Canbeg, önünde kızı İt-Kiçecek'in oturduğunu, hatunları geldiğinde ayağa kalktığını, büyük hatununu ise kapıda karşıladığını yazar. Taytuğlu, Tinbeg ve Canbeg'in aneleri olarak çok itibarlıydı. İkinci hanımı Kebek Hatun Emir Nangıtay'ın, üçüncü hanımı Bayalun Bizans İmparatoru III. Andronikos'un, dördüncü hanımı Ordacı ise Ulus Emiri İsâ Bey'in kızıydı. Özbek Han, İbn Battûta'yı huzuruna kabul ederek ona iltifatlarla bulunmuş, kendisine atlar, koyunlar ve tulum içinde kırmızı ihsan etmişti (*Seyahatnâme*, I, 359-376). Özbek Han daha sonra İlhanlılar'la yeni bir mücadeleden içine girdi. İlhanlı Hükümdarı Ebû Saîd Bahadır Han'ın vefat haberini duyunca 736 Rebîülâhîri sonlarında (Aralık 1335) büyük bir ordu ile kış mevsimine rağmen Derbend'i geçerek Kür ırmağı boyuna ulaştı. İlhanlı ordusu da yeni hükümdar Arpa Han kumandasında ırmağın karşı yakasında yer aldı. Bu sırada çok değer verdiği, Hârizm'de oturan sol kol emiri Kutluğ Timur'un ölüm haberi gelince Özbek Han ordusuna geri dönüş emri verdi. İlhanlı ordusu da Altın Orda ordusunu takibi göze alamadı (Ebû Bekir el-Kutbî el-Âharî, s. 59; Tiesenhausen [Kazvîni], s. 93).

Özbek Han'ın İslâmiyet'i kabulünden önce darbedilen paralarında "Sultan Özbek Han, es-Sultânü'l-Âdil Özbek Han" ibarelerine rastlanırken 720'den (1320) sonraki paralarda "es-Sultânü'l-a'zam Gıyâseddin

Muhammed Özbek Han el-Âdil" şeklinde bir ibare görülmektedir (Fraehn, s. 6-10; Lane-Poole, VI, 125-131). Özbek Han'ın 740 yılında (1340) vefat ettiği konusunda kaynaklar birleşir. En son darbedilen paraları 740 tarihliydi (Lane-Poole, VI, 130; Markof, s. 449) ve Bulgar ile Saray şehirlerinde basılmıştı. Oğlu Canbeg Han'ın ilk paralarının da 740 tarihini taşıması ölümünün bu yılda vuku bulduğuna şüphe bırakmaz. Bütün kaynaklar Özbek Han'ı dirayetli, akıllı, muktedir bir hükümdar olarak nitelendirir. Onun zamanında Altın Orda Hanlığı haşmet devrine ulaşmış, uzun süren saltanatında Cuci ulusu altın çağını yaşamıştı.

BİBLİYOGRAFYA :

Reşidüddin, *Şu'b-i Pençgâne*, TSMK, III. Ahmed, nr. 2937, vr. 113^a; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 359-376; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârîh* (nşr. Hânâbâ Beyânî), Tahran 1317 hş., s. 84-86; Ulug Bey, *Şeceretü'l-Etrâk*, British Museum, Add., nr. 26190, vr. 122^b-123^b; Abdullah b. Ali Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3019, vr. 188^a-207^b, 210^a-212^b; Ebû Bekir el-Kutbî el-Aharî, *Târîh-i Şeyh Uveys* (nşr. J. B. van Loon), 's-Gravenhage 1954, s. 52, 59; Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk* (nşr. L. Baron Desmaisons), Petersburg 1871-74; a.e.: *Türk Şeceresi* (nşr. Rıza Nur), İstanbul 1925, s. 174; Muinüddin-i Natanzî, *Müntehabû't-tevârîh* (nşr. J. Aubin), Tahran 1336 hş., s. 88, ayrıca bk. tür.yer.; Hammer, *Geschichte der Goldenen Horde im Kiptschak*, Pesth 1840, s. 292-293, 298; Abdülgaflar Kırımı, *Ümdetü't-tevârîh* (nşr. Necib Âsım, *TTEM* ilâvesi), İstanbul 1343, s. 32-36; Ch. Fraehn, *Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschis' oder von der Goldenen Horde*, Petersburg-Leipzig 1832, s. 6-10; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, London 1876-1927, II/1, s. 157-159, 161-163; S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1881, VI, 125-131; W. G. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosiasçisya k Istorii Zolotay Ordu*, I, Petersburg 1884 (Aynî, s. 371; Nüveyrî, s. 287, 298, 300, 302, 304, 306; Birzâî, s. 315-318; el-Mufaddal, s. 344-346; nşr. A. A. Romaskoviç – S. L. Volin, II), Moskova-Leningrad 1941 (Kazvîn,

s. 93); A. K. Markof, *Inventarniy Katalog Musulmanskih Monet Ermitaja*, Petersburg 1892, s. 444, 449, 528; W. de. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* (trc. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul 1941, I, 287-411; Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, I, tür.yer.; G. Vernadskiy, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953, s. 199-200, 201-203; A. Yu. Kubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu* (trc. Hasan Eren), İstanbul 1955, tür.yer.; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi* (doktora tezi, 1965), İÜ Ktp., nr. 4086, vr. 27^b-28^b, 29^a, 31^b, 32^a-34^a; a.mlf., *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 73-82.

MUSTAFA KAFALI

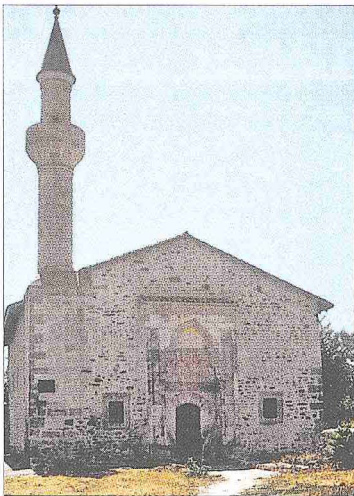
ÖZBEK HAN CAMİİ

Eski Kırım şehrinde XIV. yüzyılda yapılmış cami.

Kırım'ın güneydoğusunda bulunan Eski Kırım (Solhat) şehrinde Altın Orda hükümdarı Özbek Han döneminde (1313-1340) inşa edilmiştir. Evliya Çelebi burada ikisi cuma camisi olmak üzere beş mabed zikretmişse de günümüzde bunlardan sadece Özbek Han Camii ayakta olup iki caminin ise harabeleri kalmıştır. Cami 17,5 x 13,5 m. ölçüsünde dikine dikdörtgen bir plana sahip oldukça sade bir yapıdır. Dış köşeleri kesme, duvarları kısmen kesme, kısmen moloz taşla yapılmış, üzeri kiremit kaplı kırma bir çatı ile örtülmüştür. Kuzeydoğu köşesindeki minare XVIII. yüzyıla ait resimlerde kısmen yıkık ve kalın silindirik gövdeliyken yakın dönemde yeniden inşa edilen mevcut minare ince uzun gövdelidir. Özbek Han Camii'nin ihtişamlı taçkapısı hafif dışarı taşmaktadır. Kapının üst kısmı aslına uymayan bir şekilde tamir edilmişse de orijinal düzeni belli olmaktadır. Dıştan biri ince, diğeri kalın iki bordürle çerçevelenmiş olup kalın iç bordürde da-

marlı rûmî, dilimli yaprak, stilize çiçeklerden oluşan zengin bir motif yer almaktadır. İç tarafta derin tutulan girişinin köşelerine bitkisel süslemeli başlıkları olan yivli sütunçeler yerleştirilmiştir. Kapı üzeri mukarnaslı kavsaralı olup üstte bazı parçaları günümüze intikal etmiş sivri kemerli yazı bordürünün varlığı anlaşılmaktadır. Köşe dolgularında rûmî bezemelerin izleri mevcut olan kavsaranın en alt şeridinde kitâbe yer almaktadır. Taçkapısındaki kitâbede yapının Muhammed Özbek Han zamanında 714 (1314-15) yılında Abdülaziz b. İbrâhim el-Erbilî tarafından inşa edildiği yazılıdır. Üslûp ve tezyinatı gibi caminin bu girişi de Anadolu'da Selçuklu dönemine ait cami cephelerini hatırlatmaktadır. Cami üçerden altı sütunla bölümlenmiş mihraba dik üç nefli bir plana sahiptir. Sütunların kaideleri ve başlıkları mukarnaslı olup sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Evliya Çelebi yapının dört sütunlu ve ahşap tavanlarının da nakışlı olduğunu yazar. Alt kısımlarında geometrik yıldız motifleri bulunan mihrap sülüs hatla Âyetü'l kürsî'nin yer aldığı bir yazı bordürüyle çevrelenmiştir. Mukarnas kavsaralı mihrap nişi iki yanda birer sütunçe ile sınırlanmış, bunun içine ikinci bir mukarnaslı küçük niş yerleştirilmiştir. Üstteki kitâbede kelime-i tevhid yazılıdır. Üst kavsaranın köşelerinde birer rozet, kalan yüzeyde ise kıvrık dallı rûmî motifleri bulunmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre I. Mengli Giray Han bu camiye üstünde 918 (1512) tarihli kitâbesi bulunan bir minber yaptırmıştır.

Caminin kible duvarına bitişik olan İnci Hatun Medresesi harap durumdadır ve yalnızca kuzey duvarındaki tonozlu birimleri kısmen günümüze ulaşmıştır. Yaklaşık 30,30 x 29,00 m. ölçülerindeki yapı dört eyvanlı avlulu bir şemaya sahiptir. XVIII. yüzyıla ait iki resimde medresenin harap, ancak ayakta olduğu görülür. Doğru cephesinde yer alan taçkapısı dışa biraz taşkın olup avluya eyvan şeklinde açılır. Batı'da taçkapı karşısında ana eyvanla avlunun doğuya yakın iki köşesinde yan eyvanlar yerleştirilmiştir. Eyvanları revaklı avluya hafifçe taşan yapıda ana eyvanın iki yanında ve giriş eyvanının kuzeyinde büyük tonozlu dört oda, giriş eyvanının güneyinde ise dört, yan eyvanların batı taraflarında da beşerden toplam on dört küçük tonozlu oda bulunmaktadır. Yapının vaktiyle muvakkithâne olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Evliya Çelebi'nin naklettiği, günümüzde mevcut olmayan kitâbesine göre medrese Emîrül-ümerâ Kılburun Bey'in kızı İnci Bey Hatun tarafından 733'te (1333) inşa ettirilmiştir.

Özbek
Han Camii
ve mihrabı